

De strijd rond Alva's bril. Papen en geuzen bij de herdenking van de inname van Den Briel, 1572-1872

FRANS GROOT

Het 300-jarig jubileum van de inname van Den Briel was de meest grootschalige en turbulente festiviteit in de reeks van nationale herdenkingen die vanaf de jaren 1860 plaatsvonden. De schermutselingen rond Brielle vormden in negentiende-eeuwse ogen de eerste aansprekende overwinning op de Spanjaarden. De gebeurtenis sprak tot de verbeelding omdat het verhaal zich zo goed liet vertellen. Na de verrassende landing van de geuzenvloot en het rammeien der poort was de stad veroverd. De liberale historicus Van Vloten noteert:

Zoo trokken, in den laten avond van Dinsdag den 1en April, de zegevierende Watergeuzen den Briel binnen, nog niet van zins, naar 't schijnt, de stad blijvend te bezetten. Nog waren zij hunner bestemming niet bewust, daar den eersten steen te leggen voor den grondslag van 't vrije Nederland 1.

Brielle leek als 'eersteling der vrijheid' het ideale decor te bieden vooreen vaderlands festijn. Als gelegenheid voor een viering van de Nederlandse onafhankelijkheid was de inname van Brielle geschikter dan de uittocht van de Franse troepen in 1813, waaraan de Nederlandse bevolking weinig had kunnen bijdragen². De festiviteiten in 1872 waren groter van opzet dan in 1863. Ronduit overstelpend was de hoeveelheid drukwerk die van de persen rolde. Een Amsterdams verzamelaar catalogiseerde zo'n 700 geschriften, waaronder kranten, pamfletten, strooibiljetten en complete boekwerken. Ook verzamelde hij enkele tientallen snuisterijen: Goudse pijpen, munten, doekspelden, halsdoeken en kokardes, elk voorzien van toepasselijke opschriften en afbeeldingen. Zelfs een blikken replica van de zestiende-eeuwse geuzenpenning behoorde tot zijn verzameling³. Ongetwijfeld was er een handeldrijvende middenstand die inspeelde op de wensen van koopgrage Oranjeklanten.

1 Joh. van Vloten, *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje, 1564-1581, naar den oorspronkelijke bescheiden*, I (1564-1573) (Schiedam, 1872) 253.

2 Eerdere artikelen over deze herdenking: C. N. W. M. Glaudemans, 'De viering van 1 april 1872', *Brielse Mare. Mededelingen en historische bijdragen van de Vereniging Vrienden van het Trompmuseum*, 1,1 (1991) 6-17. Joh. H. Been, 'De strijd om de Brielsche Zeenymf', *De Gids*, vierde serie XV (1897) 75-103.

3 De Amsterdamse verzameling is in 1872 en 1873 samengesteld door de bewaarder van de Stedelijke Bibliotheek, P. de Holl jr. en is opgenomen in de handschriftenverzamelingen van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam HS XXX A 38, HS XXX A 39. Zie *Lijst der verzameling van werken, brochures, tijdschriften, dagbladen, gedichten, platen, gedenkpenningen, draagteekens enz., uitgegeven of verspreid bij gelegenheid of naar aanleiding van het derde eeuwfeest van Neêrlands bevrijding uit de Spaansche Heerschappij, voornamelijk gevierd op den Eersten April Achtien Honderd Twee-en-Zeventig, den 300sten Verjaardag van de inneming van Den Briel voor zoo verre zij aan de Stads-Bibliotheek zijn*

Na de drastische machtsverschuivingen op het Europese politieke toneel ten gevolge van de Frans-Duitse oorlog kon de herdenking een belangrijke impuls geven aan het vaderlandse zelfvertrouwen. Maar problematisch was dat de cruciale periode uit de vaderlandse geschiedenis door delen van de Nederlandse bevolking op zeer verschillende manieren geïnterpreteerd en gewaardeerd werd. Terwijl het geuzenepos voor het protestantse volksdeel als een vertrouwenwekkend scheppingsverhaal van de Nederlandse natie functioneerde, werd het vanuit katholieke optiek automatisch verbonden met priestervervolging en schuilkerkentijd. Net als bij de herdenking van de slag bij Heiligerlee (1568-1868) vulden de krantekolommen vulden zich ook nu met polemieken.

In dit artikel worden de gebeurtenissen rond de aprilherdenking op twee niveaus geanalyseerd. Allereerst wordt beschreven hoe voormannen van verschillende stromingen dit vaderlandse feest hebben vorm gegeven. Daarbij staan niet alleen de onderlinge debatten, maar ook de pogingen om het jubileum van zijn explosieve lading te ontdoen centraal. Ten tweede wordt onderzocht hoe aan de basis van de samenleving op deze debatten en verzoeningspogingen werd gereageerd.

De koning in Den Briel

Zoals de watergeuzen dat eertijds hadden gedaan verscheen koning Willem III op 1 april 1872 op de rede van Den Briel. Hij zou er de eerste steen leggen voor een tweetal monumenten: een standbeeld en een zeeliedentehuis. Als we de chroniqueur van deze dag, de romantisch aangelegde literator W. J. Hofdijk, mogen geloven, waren de Briellenaars diep geroerd door het koninklijk bezoek. De meesten aanschouwden de vorst voor het eerst in levenden lijve. Hofdijks tekst is doorspekt van galmende jubelkreten, betraande wangen en teder besnaarde gemoederen.

De plechtigheid droeg onmiskenbaar een sacraal karakter. De Leidse hoogleraar in de Nederlandse taalkunde Matthias de Vries schetste in een bevlogen betoog het belang van de inname van Brielle voor de staatkundige onafhankelijkheid en voor de maatschappelijke en godsdienstige vrijheid. Hij roemde het Stamhuis van Oranje als 'plechtanker' voor het behoud van deze vrijheden 'bij nieuwe beroeringen die Europa kunnen schokken, bij de worsteling der partijen die ons vaderland kan bedreigen'⁴. Als in een gebed richtte hij zich tot de eerste wegbereider van de onafhankelijkheid:

O, eerwaarde Vader Willem, zoo uw verheerlijkte geest nog bewustzijn heeft van hetgeen hier op aarde geschiedt; o, zie met welgevallen neder op uw volk, hiermet uwe doorluchtige Nazaten vereenigd, om de gedachtenis zijner verlossing te vieren. Hoor de danktonen, die als een

ten geschenke gegeven of door haar zijn aangekocht (Amsterdam, 1873). In Brielle legde de secretaris van de Hoofdcommissie, H. de Jager, een soortgelijke verzameling aan. Gemeentearchief Brielle, Archief Brielse Hoofdcommissie 9a, 1572-1 april 1872. Lijst van boeken, brochuren, platen, muziek enz. uitgegeven ter gelegenheid van het feest van Neêrlands onafhankelijkheid en bijeenverzameld door H. de Jager. Zie ook *1572-1 april 1872. Lijst van boeken, brochuren, platen, muziek enz. uitgegeven ter gelegenheid van het feest van Neêrlands onafhankelijkheid. Gratis bijvoegsel bij de Nederl. Bibliographie* (S. L. Beijers; Utrecht, 1872). Onder dezelfde titel verscheen in 1873 een 'Ie vervolg'.
4 W. J. Hofdijk, *Brielles gedenkdag. Neêrlands derde jubilee* (Brielle, 1873) 79.

jubelkoor tot u opstijgen uit aller borst. Aan u, aan u vooral, hadden onze vaderen, onder Gods bestuur, hunne uitredding te danken⁵.

De op te richten monumenten waren volgens De Vries een 'dankoffer' van het Nederlandse volk voor de weldaden die hem waren bewezen.

De koning bracht halverwege de toespraak op symbolische wijze deze offerande ten uitvoer. Met het oog op het schatgravende nageslacht werd een op perkament geschreven proces-verbaal van de gebeurtenis met een volledig stel van de op dat moment gangbare munten in een loden koker gesloten en in de granieten sokkel gelegd, waarna de koning zijn metselwerk verrichtte⁶. Vijftig kanonschoten en het volkslied 'Wien Neêrlands bloed' begeleidden het werk. Met een korte improvisatie, waarin hij het Brielse plein als een 'heilige plek' typeerde, ontlokte de koning opnieuw juichkreten aan de menigte. De gebeurtenis bracht De Vries tot de woorden:

Sire, toen uwe hand dien steen bevestigde, toen heeft zij opnieuw tusschen U en uw volk het verbond der liefde bezegeld: dat 'krachtigste cement,/ Dat harten bindt, als muren breken/ Tot puin in 't end'⁷.

Hofdijk meende de steen te kunnen typeren als een 'arke des verbonds'. Voortredene- rend in bijbelse termen omschreef hij de geuzenstreek van destijds als de doop van de natie en de herdenking ervan als een hernieuwing van de doopbelofte in een gelouterde vorm. Door het kritisch ijken van de goede en slechte daden van de geuzen—De Vries had zich daar met volle overgave aan gewijd—was het geuzenelement weer in de juiste vorm naar boven gekomen. Dat was de basis voor een hernieuwde eenheid tussen Oranje en het volk⁸.

De Brielse commissie had een vaderlandse liturgie trachten te ontwerpen die dusdanig geladen was van godsdienstige elementen dat zij de toeschouwers in hun diepere gevoelens en hogere principes kon raken. Het was een verdienstelijke poging een bouwsteen aan te dragen voor een 'burgergodsdienst', een op vage principes gestoeld christendom boven geloofsverdeeldheid dat als een moreel bindmiddel in de samenleving kon dienstdoen⁹. Daartoe werden uitgesproken calvinistische gezangen, rituelen of bewoordingen zoveel mogelijk vermeden. Zo werd er bijvoorbeeld niet in calvinistische zin gesproken over de 'God van Nederland', die zijn uitverkorenen bevrijd had van de tirannie, maar in meer algemene termen over de gunstige beschikkingen Gods¹⁰. De Vries had op verzoek van de commissie de oorspronkelijke

5 *Ibidem*, 95.

6 Vergelijk Peter Burke, *The fabrication of Louis XIV* (New Haven/Londen, 1992) 153.

7 Hofdijk, *Brielles gedenkdag*, 94.

8 *Ibidem*, 100.

9 Vergelijk R. Bellah, 'Civil religion in America', in: *Idem, Beyond belief. Essays on religion in a post-traditional world* (New York, Evanston, Londen, 1970) 168-189. L. Laeyendecker, 'Publieke godsdienst in Nederland', *Sociologische Gids*, XXIX (1982) 346-365.

10 A. I. Wierdsma, 'Religie en politieke rituelen en symbolen in Nederland na 1813', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, CII (1987) 177-194, aldaar 187.

titel van zijn toespraak 'Het Geuzenfeest' veranderd in het minder beladen 'Nederlands bevrijding'¹¹. Daarnaast had de redenaar met grote zorgvuldigheid religieuze taboes trachten te omzeilen, zonder al te zeer afstand te doen van zijn onmiskenbaar liberale principes. De voorzichtigheid was ingegeven door een maandenlange discussie voorafgaande aan het feest.

De voorbereiding

Het initiatief voor de herdenking ging uit van een in december 1870 geformeerde, plaatselijke commissie te Den Briel. De commissieleden hielden rekening met de levensbeschouwelijke gevoeligheden die verweven waren met de Tachtigjarige Oorlog maar konden niet voorzien welk een storm zou opsteken nadat hun plan te water was gelaten. In november 1871 verzond de Brielse 'hoofdcommissie' een rondschrijven aan een groot aantal correspondenten met het verzoek om plaatselijke subcommissies te formeren en een inzameling te houden vooreen op te richten standbeeld: 'Eene nimf, uit het water opgekomen, wijst met de eene hand naar de zee, als de plaats vanwaar zy komt, en houdt met de andere hand de prinsenvlag fier omhoog'¹².

Het beeld was ontworpen door de directeur van de Haagse tekenacademie J. Ph. Koelman. Koelman had in 1863 bekendheid verworven door zijn bekroonde ontwerp bij de prijsvraag voor het monument ter herdenking aan de bevrijding van de Fransen in november 1813. Zijn neoclassicistisch vormgegeven Nederlandse maagd had de voorkeur gekregen boven een neogotisch ontwerp van de katholieke architect P. J. H. Cuypers. Over de artistieke merites van Koelmans ontwerp was eindeloos gediscussieerd¹³. Ook in het Brielse geval koos hij voor een personificatie. Een directe verwijzing naar de gebeurtenissen van 1572 in de vorm van een watergeus leek Koelman voor het Brielse monument niet gepast, maar aan een abstract zinbeeld zou niemand zich kunnen storen: 'Om de meerdere bewegelijkheid van gemoed neemt men daartoe liefst vrouwengestalten'¹⁴. De vrouwenfiguur was volgens Koelman simpelweg een brenger van een goede boodschap. Meer moest men er niet achter zoeken.

Het Brielse ontwerp leek wat dit betreft op de standbeeldencultus die vanaf 1875 in Frankrijk van de grond kwam. Daar mocht de irenische Marianne en niet de strijdbare sans-culotte het elan van de Derde Republiek verbreiden. Ook daar koos men dus voor vrouwelijkheid in plaats van vechtlust en voor een tijdloos symbool in plaats van een historische figuur die het turbulente verleden in herinnering zou roepen¹⁵.

De Brielse commissie was samengesteld uit vertegenwoordigers van verschillende

11 Glaudemans, 'De viering van 1 april 1872', 11.

12 Circulaire van de Commissie tot voorbereiding der Feestelijke viering van 1 April 1872, geciteerd bij Hofdijk, *Brielles gedenkdag*, 16.

13 J. Schiferli, 'Een 'nationaal gedenkteken voor november 1813' (Den Haag 1863-1869)', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, XXIV (1983) 73-131.

14 J. Ph. Koelman, *De aesthetiek en het monument te Brielle* ('s-Gravenhage, 1872) 23. Kritiek op deze brochure bij: J. E. Banck, *De Brielsche waternimfen de aesthetiek* ('s-Gravenhage, 1872).

15 E. Hobsbawm, 'Mass-producing traditions: Europe 1870-1914', in: E. Hobsbawm, T. Ranger, ed., *The invention of tradition* (Cambridge, 1989) 263-307, aldaar 270-272. Vergelijk Mary Ryan, 'The American parade. Representations of the nineteenth century social order', in: L. Hunt, *The new cultural history* (Berkeley etc., 1989) 131-153, aldaar 149-150.

stromingen van de lokale bevolking, onder wie twee katholieken (één van hen was pastoor J. W. van Saagsveldt). De pogingen om het initiatief een pluriform karakter te geven werd door de buitenwereld niet op waarde geschat. Wellicht was dat anders gegaan wanneer men landelijke kopstukken van de verschillende stromingen had gevraagd. In dat geval zouden notabelen in grote steden als Amsterdam of Utrecht er minder moeite mee hebben gehad om zich ondergeschikt te maken aan het gezag van de hoofdcommissie. Dan zou men ook het probleem hebben omzeild dat Den Briel in de toenmalige politieke geografie bekend stond als hoofdplaats van een liberaal kiesdistrict. Die politieke kleur werd ook geaccentueerd doordat het eerste initiatief was uitgegaan van de liberale regionale krant het *Weekblad voor Voorne, Putten, Overflakkee en Goedereede*; de eveneens liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ontpopte zich als de landelijk spreekbuis van de Brielse commissie. Daarnaast had de commissie in haar rondzendbrief alleen gewezen op het politieke belang van de inname van Den Briel 'voor onze staatkundige vrijheid, voor ons zelfstandig volksbestaan en voor de Dynastie van het Huis van Oranje'¹⁶. Om de katholieken niet voor het hoofd te stoten werd over de godsdienstige achtergronden gezwegen, maar in meer uitgesproken protestantse kringen kon dit worden uitgelegd als een typisch liberale interpretatie van de Tachtigjarige Oorlog.

De discussie barstte goed los toen de katholieke publicisten J. A. Alberdingk Thijm en W. J. Nuyens in december 1871 het plan onder vuur namen¹⁷. Als kunstkenner had Thijm zich al eens eerder kritisch uitgelaten over de toepassing van een vrouwenfiguur in monumentale beeldhouwwerken: de 'would-be maagd', 'die beurtelings République française, Victory, elk der Kunsten, het Eene Duitschland, L'union fait la force, Eer en voordeel [uitbeeldde]'¹⁸. Het plan om de daad der watergeuzen door een nimf te verbeelden vond hij 'al te belachelijk'¹⁹. Voor beide auteurs was de datum van de inname van Den Briel onverbrekkelijk verbonden met 9 juli 1572, de dag waarop een vijftiental geestelijken uit het inmiddels veroverde Gorkum en een viertal uit andere plaatsen in Den Briel werden geëxecuteerd. De 'Martelaren van Gorkum' waren door bemoeienis van de bisschop van Haarlem G. P. Wilmer in 1867 heilig verklaard. Wilmers actie was erop gericht geweest het kerkelijk leven in het bisdom een nieuwe impuls te geven door de gelovigen een mogelijkheid tot identificatie met 'hun' heiligen te bieden²⁰. De gebeurtenissen zetten Nuyens aan tot giftige stijlbloempjes: 'Ik durfde vragen: Wat moest men wel van ons denken, zoo wij dergelijke gebeurtenissen hielpen

16 Hofdijk, *Brielies gedenkdag*, 16.

17 A. E. M. Jansen, 'Thijm en Nuyens. Over een esthetisch en moreel beproefde vriendschap', in: P. A. M. Geurts, e. a., ed., *J. A. Alberdingk Thijm 1820-1889. Erflater van de negentiende eeuw* (Baam, 1992) 233-263, aldaar 252-254. G. Brom, *Alberdingk Thijm* (Utrecht/Antwerpen, 1956) 60-66. G. C. W. Görris, *Dr. W. J. F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd* (Nijmegen, 1908) 181-185.

18 J. A. Alberdingk Thijm, *Willen wij alleen gothiek? Losse bladen uit Alberdingk Thijms Dietsche Warande* (Amsterdam, 1858), geciteerd naar Schiferli, 'Een 'nationaal gedenkteken voor november 1813' (Den Haag 1863-1869)', 105-106.

19 Ingezonden brief in *De Tijd* d. d. 18-12-1871 geciteerd in *Nieuwe Noord-Hollander*, 31-12-1871.

20 B. Voets, *Bewaar het toevertrouwde pand. Het verhaal van het bisdom Haarlem* (Hilversum, 1981) 85.

verheerlijken? Moeten wij de roede kussen, waarmede onze vaderen werden gekastijd²¹?

Terwijl deze polemiek woedde, werd er in de landelijke politiek ook gediscussieerd over de opheffing van het gezantschap bij de paus. De Tweede Kamer besloot hiertoe op 17 november 1871, de Eerste Kamer zou op 28 december volgen²². Deze kwestie werd door de katholieke publicisten niet rechtstreeks in verband gebracht met de inname van Den Briel, maar de teloorgang van de wereldlijke macht van de paus en het ontbreken van officiële steun van Nederlandse zijde voor de kerkleider hielden hen wel bezig. Nuyens beschouwde de inname van Den Briel als een revolutionaire daad en zag duidelijke parallellen met de 'Revolutie' waaronder de paus zuchtte²³. Hij achtte het ongepast een dergelijk historisch feit te vieren in een tijd waarin tronen wankelen²⁴.

Na een interventie van Nuyens en Thijm gaf bisschop Wilmer de Brielse pastoor Van Saagsveldt de opdracht zich terug te trekken uit de hoofdcommissie. Hoewel de pastoor meende nuttig werk te hebben gedaan — hij zou de oprichting van een standbeeld voor de bloeddorstige geuzenleider Lumey hebben voorkomen — moest hij toch een in Haarlem vervaardigde ontslagbrief overschrijven en bij de commissie bezorgen²⁵.

Het compromis

In januari 1872 leek er weinig schot te komen in het Brielse plan. Weliswaar nam het aantal subcommissies toe tot meer dan 100, maar in de landelijke pers werd de waternif niet erg serieus genomen. Voorstellen tot oprichting van andersoortige standbeelden, gedenkzuilen en nuttige instellingen rijgden zich aaneen tot een 'baby-Ionische verwarring'²⁶. De steun van de koning zou (nationale) orde kunnen brengen in de lokale chaos, maar begin februari wachtte de Brielse commissie nog steeds op een antwoord van het Koninklijk Huis²⁷.

Inmiddels was in Utrecht een alternatieve commissie geformeerd die een serieuze bedreiging vormde voor de Briellenaren. Het gezelschap telde zeven leden, onder wie de vooraanstaande orthodox-protestanten mr. C. W. J. baron van Boetzelaer van

21 Ingezonden brief in *De Tijd* d. d. 18-12-1871, geciteerd in *Nieuwe Noord-Hollander*, 31-12-1871.

22 Verslag van de Handelingen der Staten-Generaal. Zitting van 18 september 1871-14 september 1872. *Bijblad tot de Nederlandsche Staatscourant*, Tweede Kamer 15, 16 en 17 november, Eerste Kamer 28 december 1871. *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad. Algemeen Advertentieblad*, 20-12-1871.

23 Rijksarchief in Noord-Holland, Archief Bisdom Haarlem (RANH/ABH) 912.01, Brief Nuyens aan G. P. Wilmer, 13-12-1871. Vergelijk Alberdingk Thijm aan Wilmer, 16-12-1872.

24 Verwijzingen naar het revolutionaire karakter van de Opstand in de brieven van Nuyens d. d. 14-12-1871 en 18-12-1871 *xmDeTijden* van Alberdingk Thijm d.d. 14-12-1871 aan hetzelfde adres, geciteerd in *De Nieuwe Noord-Notlander*, 31-12-1871. J. A. Alberdingk Thijm, *Wat wil men u doen vieren op 1 april? Een vraag aan de katholieken van Nederland* (Amsterdam, 1872) 4-5. Zie ook *De Tijd*, 28-3-1872. Wel expliciet wordt de Italiaanse kwestie aangehaald in de weinig bekende brochure J. Kimman, *Katholiek protest tegen de moderne beginselen die men op 1 april 1872 zoude willen huldigen* (Amsterdam, 1872) 26.

25 RANH/ABH 912.01, Brieven van Van Saagsveldt aan J. F. Vregt, secretaris van Wilmer, 15-12-1871 en aan Wilmer, 21-12-1871.

26 *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 28-1-1872.

27 Koninklijk Huis Archief (KHA) A 45-XIV e-70, Afschrift van brief van de Brielse Hoofdcommissie aan de koning, 3-2-1872.

Dubbeldam (een nazaat van Rutger van den Boetzelaer (1534-1604), een van de leden van het Verbond der Edelen), mr. W. R. baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen en E. H. Kol²⁸. Een belangrijk commissielid was ook J. W. Schubart, de voorzitter van de bij uitstek conservatieve, aan reactionair grenzende organisatie van militaire vrijwilligers de Nederlandsche Weerbaarheidsbond²⁹.

Het contact tussen de Utrechtse commissie en de koning werd gelegd door R. J. Schimmelpenninck, die namens de koning als commissaris bij de Weerbaarheidsbond was aangesteld en de feitelijke leiding over deze organisatie had. Deze graaf had zich zowel tijdens de crisis van 1848 als tijdens de cruciale gevechten tussen koning en parlement in de jaren 1866-1868 ontpopt als een volbloed conservatief die de liberalen op het scherpst van de snede bestreed. In liberale kring werd hij als 'een der gevaarlijkste intriganten' beschouwd³⁰. Het conservatieve gezelschap had makkelijker toegang tot de koning en kon de Brielse commissie de wind uit de zeilen nemen door zich te presenteren als het onpartijdige alternatief voor alle plannen die tot dusver over tafel waren gegaan. De Utrechtenaren wilden 'eene Stichting voor de Verzorging van oude of verminkte Nederlandsche Zeelieden' in het leven roepen. Op deze wijze zouden

al Uwen Majesteits onderdanen gelegenheid worden gegeven om eendragtig en eenparig, door de bevordering van eene Menschlievende en Waarlijk nationale Stichting de Wording onzer Onafhankelijkheid en hetgeen wij aan haren Grooten Stichter, Willem van Oranje, verschuldigd zijn, waardiglijk te gedenken³¹.

Zij namen daarbij nadrukkelijk afstand van een in ultra-orthodoxe kring circulerend plan voor de stichting van een Geuzengesticht (een weeshuis), dat alleen al vanwege de naam de katholieken zou brüskeren³².

Net als de Brielse commissie poogden zij de katholieken zoveel mogelijk bij de herdenking te betrekken³³. Juist het *Dagblad van Zuid-Holland*, spreekbuis van de conservatieve Tweede Kamerleden die sinds de jaren 1866-1867 hechtere banden waren aangegaan met katholieke volksvertegenwoordigers³⁴, maakte het gematigde

28 Het antirevolutionaire weekblad *De Heraut* rekende het drietal tot het eigen kamp, maar de Utrechtse bankier Kol zou eerder als contrarevolutionair en reactionair dan antirevolutionair aangemerkt kunnen worden. *De Heraut*, 8-3-1872; W. vanderZwaag, *Jean Louis Bernhardt (1811-1873). Een lekeheoloog uit de school van Kohlbrugge en Bilderdijk* (Houten, 1987) 35-36.

29 W. Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)* ('s-Gravenhage, 1993) 415. Overige leden van de commissie: de liberaal-gezinde commies ter provinciale griffie R. Merkus en twee minder vooraanstaande personen die in het conservatief-protestantse kamp gesitueerd mogen worden: de kantonrechter mr. H. Waller en de drogist R. Mijsberg. (Ik dank Hans von Santen voor het ter beschikking stellen van gegevens omtrent de Utrechtse heren.)

30 Aldus de liberaal C. Fock, geciteerd naar Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 421.

31 KHA A 45-XIV e-70, Brief Schimmelpenninck aan de koning, 20-1-1872.

32 Van der Zwaag, *Bernhardt*, 103-106.

33 Katholiek Documentatiecentrum, Archief J. A. Alberdingk Thijm 963, Brief Schimmelpenninck aan Alberdingk Thijm, 1-2-1872. (Met dank aan Ron de Jong voor het mij attent maken op deze brief.)

34 J. J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij (Harlingen, 1973)* 100-101, 116-119.

plan van de Utrechtse heren wereldkundig. Het dagblad kon direct al vermelden dat de koning een financiële toezegging voor het asyl had gedaan en dat hij tevens de eerste steen zou leggen³⁵. Zover was de Brielse commissie nog niet gekomen. Na korte tijd stuurde de koning echter aan op een compromis tussen de Brielse en Utrechtse commissies. Kennelijk wenste hij zich toch als neutraal en bovenpartijdig te presenteren. Na zijn weinig succesvolle pogingen in de jaren 1860 om een conservatief overwicht in de Tweede Kamer tot stand te brengen achtte hij het nu niet raadzaam zich al te zeer met één stroming in te laten. Onder druk van de koning kwamen de twee gezelschappen in februari in Rotterdam bijeen om een compromis te sluiten. De nimf en het zeeliedentehuis zouden gezamenlijk het nationale monument vormen, waarvoor de koning op 1 april één eerste steen zou leggen. Voor beide werken doneerde de vorst 1000 gulden³⁶.

Daarmee leek de zaak uit politiek vaarwater te zijn getrokken en konden de voorbereidingen voor de festiviteiten van start gaan. De brede conservatieve en liberale middenstromen van het politiek spectrum waren voor de herdenking gewonnen. Wat waren de ingrediënten van dit compromis? De heren hadden er veel aan gedaan om het verleden onschadelijk te maken en te depolitiseren. Het standbeeld van de waternimf was op zich al een maatregel om de gebeurtenissen van 1572 naar de achtergrond te dringen. Daarnaast bracht het zeeliedentehuis de herdenking op een geschikte manier in de sfeer van de liefdadigheid. Het was een poging om iets 'terug' te doen voor de zeevarenden, de nazaten van de watergeuzen, die zoveel voor de natie hadden gedaan. Het tehuis was een geschenk, zoals ook de inname van Den Briel een geschenk was geweest³⁷. De historische gebeurtenis van 1572 werd daarmee dus als een 'gegeven', als een afgerond en voltooid geheel aan het nageslacht gepresenteerd om in dank te worden aanvaard³⁸. Dat de erfenis van de jaren 1572-1573 met name voor wat betreft de verhouding tussen protestanten en katholieken nog volop gelegenheid bood voor debat, konden de organisatoren zo even naar de achtergrond drukken.

Problematisch was wel dat de geuzen, de verantwoordelijken voor het 'geschenk' van 1572, een twijfelachtige reputatie hadden. Robert Fruin had hen onverbloemd bekritiseerd. Met name geuzenaanvoerder Lumey was door hem als een verachtelijk moordenaar en opportunist neergezet³⁹. Aan de wandaden van de watergeuzen kon niet zo maar voorbijgegaan worden. Menig schrijver en spreker zag zich bij de herdenking gedwongen een balans van debet- en creditposten op te maken om uiteindelijk toch op

35 *Dagblad van Zuid-Holland*, 27-1-1872.

36 Gemeentearchief Briel (GAB), Archief Hoofdcommissie (AH), Notulen Hoofdcommissie van 27 januari, 1,6,8 en 14 februari 1872. GAB/AH 34, Brief van A. E. Mansfeldt, particulier secretaris van de koning, aan Hoofdcommissie Brielle, 9-2-1872; KHA A 45-XIV e-70, Afschrift van brief Brielse Hoofdcommissie aan de koning, 3-2-1872; Brief van C. W. J. van Boetzelaer van Dubbeldam aan A. E. Mansfeldt, 11-2-1872.

37 De Vries, 'Nederlands bevrijding', geciteerd naar Hofdijk, *Brielles gedenkdag*, 82.

38 Voor de depolitiserende werking van het begrip dankbaarheid bij de historicus P. J. Blok zie P. B. M. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Friuis en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis*, IX (1982) 271-303, aldaar 289.

39 R. Fruin, 'De Gorcumsche Martelaren', in: *Idem, Verspreide geschriften. Met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap door P. J. Blok, P. L. Muller en S. Muller Fz.*, II ('s-Gravenhage, 1900) 277-335, aldaar 315-316, 321-322.

een overwegend gunstig oordeel uit té komen⁴⁰. Zelfs de antirevolutionaire *Standaard* moest erkennen dat de watergeuzen met bloedvergieten de gewetens- en geloofsvrijheid hadden geschaad, maar aan de positieve zijde noteerde het blad:

In die ruwe zeerobben, met stukgeknipte ooren en afgesneden neuzen, had de Heer dorst naar die nog ongekende vrijheid gewekt, niet door wijsgerige ontwikkeling, niet door verfijnde beschaving, maar door den nood, door doodsnoed⁴¹.

De Standaard, die op 1 april van dat jaar voor het eerst verscheen, is trouwens een mooi voorbeeld van het problematische beeld van de geuzen rond 1872. Groen van Prinsterer had Abraham Kuyper afgeraden 'De Geus' als titel voor zijn dagblad te kiezen: 'Aan dien naam zijn, bij de dankbare herinnering aan den zegen Gods, ook wanbedrijven gehecht, wier oprakeling tegen u zou kunnen worden geëxploiteerd'⁴².

Op grond van soortgelijke overwegingen koos de Brielse hoofdcommissie ervoor om de geuzen zoveel mogelijk uit het officiële feestprogramma weg te schrijven. Zoals vermeld mocht de toespraak van De Vries niet 'Het Geuzenfeest' heten. Zo werd ook een verzoek van Rotterdamse 'varenslieden' om als geuzen verkleed de stad te mogen binnenvaren door de Briellenaren afgewezen⁴³. Daarnaast werd er niet gekozen voor een historische, maar een allegorische optocht. Het klapstuk van deze optocht was een wagen waarop de borstbeelden van Willem III en Sophie, innig verenigd, met lauwerkransen werden getooid. In plaatsen waar wel historische optochten werden gehouden, werden aanstootgevende historische personen soms geweerd. In Haarlem bijvoorbeeld ontbraken Lumey en Alva in de optocht⁴⁴. In Amersfoort daarentegen was juist de persoon van Lumey aanleiding tot rellen⁴⁵.

Richtlijnen

Hoe werd in katholieke kring op de tegemoetkomendheid van de Utrechtse en Brielse heren gereageerd? Het meest consequent was de houding van Alberdingk Thijm, die ook bij vorige herdenkingen ten strijde was getrokken. Hij meende dat een katholiek behalve in hart, huis en kerk ook in wetenschap, politiek en maatschappij in overeenstemming met zijn geloof diende te handelen: 'Mij dunkt, dat een mensch nog iets anders is dan een toneelspeler'⁴⁶. Naast hem tekende zich evenwel onder leiding van Nuyens en het dagblad *De Tijd* een stroming af die op enigerlei wijze de protestanten tegemoet wilde treden. 'Ik ken onze histoire', schrijft Nuyens eind december 1871 aan

40 [J. van Vloten], *De Brielse jubeldag* (Maatschappij tot nut van 't algemeen; S. 1., 1872) 14,17-18. De Vries, 'Nederlands bevrijding', geciteerd naar Hofdijk, *Brielles gedenkdag*, 81-82.

41 *De Standaard*, 1-4-1872.

42 Groen van Prinsterer *schrijftelijke nalatenschap. Zevende deel. Briefwisseling. Zesde deel 1869-1876*, J. L. van Essen, ed. (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 219; 's-Gravenhage, 1992) 302, brief Groen van Prinsterer aan Abraham Kuyper, 7-1-1872.

43 Glaudemans, 'De viering van 1 april 1872', 11.

44 RANH/ABH Copieboek Wilmer, Brief Wilmer aan J. Zwijzen, 18-3-1872.

45 *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, 10-4-1872.

46 J. A. Alberdingk Thijm, *Wat wil men u doen vieren, op 1° April. Een vraag aan de Katholieken van Nederland* (Amsterdam, 1872) 2-3.

bisschop Wilmer. 'Wij krijgen in April Stantjes tegen 'de papen' zoo wij geen middel vinden'⁴⁷. Nuyens zag wel brood in het Utrechtse plan voor een charitatieve instelling en verklaarde zich te kunnen verenigen 'met de gedachte aan een 'Geuzenfeest' waarbij men 'de Geuzen' op den achtergrond zoekt te plaatsen'⁴⁸. Door een mooi staaltje van selectief lezen van de Briels-Utrechtse compromistekst kon hij de nadruk leggen op bovenpartijdige thema's die met de inname van Den Briel verbonden werden zoals de vestiging van de Nederlandse onafhankelijkheid en het begin van de relatie tussen Nederland en Oranje⁴⁹. Dat de organisatoren ook de godsdienstvrijheid centraal stelden, zag hij met enige soepelheid van geest over het hoofd⁵⁰. Op deze manier hoefde er geen belemmering voor katholieken te zijn om deel te nemen aan de festiviteiten. *De Tijd* verklaarde aan de vooravond van het feest:

Inmiddels heeft de zaak haren loop gehad, en voor zooverre wij het kunnen nagaan, is de kerkelijke zijde der kwestie totaal onder gegaan, of verkeert zij althans in dusdanigen staat van ontbinding, dat ieder het regt heeft, om daarvan voor zichzelf te maken, wat hij wil⁵¹.

In de zuidelijke bisdommen onttrokken de meeste katholieken zich zonder problemen aan de festiviteiten. Ten noorden van de grote rivieren kwamen zij veelal tussen twee vuren te zitten. Katholieke notabelen die goede relaties wensten te onderhouden met protestantse dorps- of stadsgenoten kwamen voor een moeilijke keuze te staan⁵². Opmerkelijk genoeg gaven de bisschoppen nauwelijks leiding aan hun gelovigen. Aartsbisschop A. I. Schaepman liet zijn collega Wilmer weten:

Aen de geestelijkheid heb ik geene officieel aanschrijving gezonden, doch in mijne gesprekken heb ik genoegzaam mijnen meening uitgedrukt. Op aanvraag van dezen of genen heb ik schriftelijk geantwoord dat het vlaggen op 1 April tot eere van Ned. onafhankelijk bestaan noch doodzonde, noch dagelijksche zonde is, dat men dus zonder gewetensbezwaar konde mededoen, en ik zulks in de meeste gevallen raadzaam oordeelde. Wij zullen hier vlaggen en ook met de naburen illumineeren, wanneer zulks mögt worden verzocht⁵³.

47 RANH/ABH 912.01, Brief Nuyens aan Wilmer, 25-12-1871.

48 Brief Nuyens aan Groen van Prinsterer, 22-2-1872, geciteerd in G. Groen van Prinsterer, *Nederlandse gedachten 1-XXV* (Amsterdam, 1872) 19-3-1872.

49 W. J. F. Nuyens, *Iets over het feest van den eersten april in het jaar des heeren 1872* (Haarlem/Utrecht, 1872)9-13.

50 De circulaire van de samenwerkende Utrechtse en Brielse commissies d. d. 21 -2-1872, geciteerd bij Hofdijk, *Brielles gedenkdag*, 23-26.

51 *De Tijd*, 28-3-1872.

52 Voorbeelden zijn de Hoornse stadsgeneesheer J. J. Aghina, die zich als voorzitter van de plaatselijke Vereeniging van Volksvermaken geplaast zag in de rol van organisator van het aprilfeest en de eveneens katholieke schoolopziener in het tiende schooldistrict in Noord-Holland J. G. A. Faber, die eveneens deelname aan het feest mogelijk achtte. *Hoornsche Courant*, 10 en 13 maart 1872. (Dank aan Jos Leenders voor deze verwijzingen.) In dit patroon past ook het pleidooi van een lid van de gedeputeerde staten in de provincie Noord-Holland: F. Th. Westerwoudt, *Een woord aan mijne geloofsgenooten, over een nationaal feest ter herinnering aan de laatste drie-honderd jaren* (Amsterdam, 1872).

53 RANH/ABH Copieboek Wilmer, Brief Schaepman aan Wilmer, geciteerd in een brief van Wilmer aan de deken van Delft, P. W. van Oorte, 28-3-1872. Rijksarchief in de provincie Utrecht, RK Aartsbisdom Utrecht 12, Afschrift van brief Schaepman aan pastoor te Kampen, 16-3-1872.

Bisschop Wilmer was intussen vooral bezig zijn gezicht in de stad Haarlem zoveel mogelijk te redden. Hij volgde het advies op van zijn Bossche collega J. Zwijsen om in ieder geval te vlaggen, 'want anders zou Uwed. welligt gevaar lopen aan groote beledigingen van het grauw bloot gesteld te worden'⁵⁴. Wilmer was doodsbenauwd zich openlijk in de kwestie te mengen: 'Dewijl het politiek hier meê gemoeyd is, blijve mijn naam, zoo veel mogelijk buiten alles'⁵⁵. Hij regisseerde enigszins de berichtgeving in *De Tijd*, maar een duidelijke richtlijn liet hij niet uitgaan, enerzijds omdat hij niet zelf in de publiciteit wilde treden, anderzijds omdat de vraag of katholieken konden deelnemen heel erg afhankelijk was van de lokale omstandigheden: de al dan niet anti-katholiek kleur van het lokale feestcomité en het mogelijke gevaar voor rellen. Zelfs wanneer een feest een echt geuzenkarakter zou krijgen, konden katholieken toch zonder het eigen geweten in het gedrang te brengen deelnemen, wanneer de grond hen te heet onder de voeten werd⁵⁶. De Delftse deken beschrijft zijn laveren tussen protestantse 'standjes' en de druk van de katholieke achterban aan de vooravond van het feest:

Hier doe ik mijn best, zoo stom te zijn als een visch, maar toch bemerk ik wel, dat *velen* zich angstig maken, dat de Pastoor niet zal vlaggen, en ook omgekeerd geloof ik de mindere man wel te zullen ergeren, zoo ik het doe. Hadde toch de heele wereld gezwegen⁵⁷.

Het citaat geeft goed aan hoe groot de verwarring onder vooraanstaande katholieken was en hoe weinig leiding zij in dit geval aan hun achterban gaven.

In orthodox-protestantse kringen werd het liberaal-conservatieve compromis dat in februari 1872 uit de bus rolde, bekritiseerd. Aanvankelijk had men van de Utrechtse commissie, met orthodox georiënteerde voormannen als Van Boetzelaer, calvinistisch vuurwerk verwacht, maar al snel bleek dit gezelschap toch in gematigd conservatief vaarwater terecht te komen⁵⁸. Groen van Prinsterer miste in de feestplannen een meer uitgesproken keuze voor het benadrukken van godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid. Thema's als het onafhankelijk volksbestaan en de band met het Oranjehuis vormden voor hem een te waterige soep. De herdenking had voor hem waarde als herinnering aan een radicale, godsdienstig gemotiveerde strijd die hij ook in de eigen tijd op het terrein van kerk en staat wilde voeren. Hij verklaarde dan ook stellig:

Samenwerking in den geest van Dr. Nuyens *neutraliseert* en *denatureert* de feestviering voor ons. Het deelgenootschap aan een kleurloos geworden feestviering is voor Gereformeerden niet geoorloofd, *omdat voor hen kleurloosheid heiligschennende karikatuur wordt*⁵⁹.

Een spervuur van initiatieven werd afgevuurd om een meer uitgesproken godsdiensti-

54 RANH/ABH 912.01, Brief Zwijsen aan Wilmer, 5-1-1872.

55 Wilmer aan Van Oorte, 28-3-1872. Berichten in de liberale pers als zou Wilmer de deelname aan het feest hebben aanbevolen, waren onjuist. RANH/ABH 912.01, Brief Wilmer aan J. A. Smits, 25-4-1872.

56 Wilmer aan Van Oorte, 28-3-1872.

57 RANH/ABH 912.01, Brief Van Oorte aan Wilmer, 25-3-1872.

58 *De Heraut*, 8-3-1872.

59 Groen van Prinsterer, *Nederlandsche gedachten*, 10-2-1872.

ge bestemming te geven aan de herdenkingsinzamelingen die op gang kwamen. Vanuit christelijk-gereformeerde kring werd uitdagend gewerkt aan een 'Geuzenkerk', die in Brielle zou verrijzen⁶⁰. Door de ultra-orthodoxe predikant J. L. Bernhardi werd een actie op touw gezet om een tehuis voor wezen, een Nationaal Geuzengesticht, van de grond te krijgen. Het gesticht werd uiteindelijk in oktober 1872 in Brielle geopend en was gesierd met het standbeeld van een strijdlustige watergeus, gewapend met bijl en vlag⁶¹. Daarnaast waren ook de voltekening van een lening van 100.000 gulden voor het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs en de verschijning van de eerste editie van de antirevolutionaire *Standaard* verbonden met de herdenking⁶².

Abraham Kuyper en Groen van Prinsterer wensten ook aan de herdenkingsdag zélf een meer uitgesproken godsdienstig karakter te geven. In hun publikaties tenderden ze naar het model van de traditionele Bede- en Dankdagen. De herdenking zou in gewijde sfeer met bezoek aan de kerk moeten plaatsvinden (liefst 's morgens en 's avonds) en met zo min mogelijk festiviteiten⁶³. Maar het werd beide heren ook wel duidelijk dat ze hun volgelingen niet volledig van het gewone feestgedruis konden weghouden. Zo schrijft Kuyper aan Groen:

Alle feestviering er aan te geven is althans te Amsterdam volstrekt onmogelijk. Dat zou bij het electriseerend entrainement van zulk een massalen feestjubilé tot erger dan handtastelijkheden leiden. Wat elders kan, kan hier om locale redenen niet⁶⁴.

De Heraut adviseerde zijn lezers dan ook 's ochtends de kerkdienst te bezoeken, in de avond een uur te reserveren voor gebed, gelden te schenken aan het christelijk onderwijs of de christelijke bijbelverspreiding, een kleinere gave te reserveren voor het Brielse zeeliedentehuis en: 'Op gepaste wijze door het ontrollen der Hollandschen Oranjekleuren, zij het ook op eenigen afstand, deel te nemen aan de feestviering, die allerwege wordt voorbereid⁶⁵. Groen van Prinsterer zag een zeer ernstige gedachtenisviering als ideaal, maar kwam terug op zijn eerdere uitspraak dat een goede gereformeerde zich geheel aan de festiviteiten diende te onttrekken. Een geldelijke bijdrage aan muziek, vlagvertoon en illuminatie leek hem wel geoorloofd⁶⁶.

Al met al genoot het Briels-Utrechtse initiatief buiten de kring van conservatieven en liberalen beperkte steun. Voor veel orthodox-protestanten waren de vorm en inhoud van het feest niet calvinistisch genoeg, terwijl in katholieke kring reserve bleef bestaan tegenover een nationaal ritueel waarvan de 'ketterse' achtergrond onmogelijk voorde volle honderd procent verdonkeremaand kon worden. Vooral de liberale pers maakte zich vrolijk over de sterke verdeeldheid in het katholieke kamp en het halfslachtige

60 1572-1 april-1872. *Si deus pro nobis, quis contra nos? Herinneringen aan den eersten steen van Brielle's Geuzenkerk op den 29 Augustus 1872* (Kampen, 1873).

61 Van der Zwaag, *Bernhardi*, 100-106.

62 Groen van Prinsterer, *Nederlandsche gedachten*, 5-4-1872.

63 *Ibidem*, 14-3-1872. *De Heraut*, 8-3-1872.

64 *Briefwisseling van mr. G. Groen van Prinsterer met dr. A. Kuyper 1864-1876*, A. Goslinga, ed. (Kampen, 1937) Kuyper aan Groen, 12-3-1872.

65 *De Heraut*, 8-3-1872.

66 Groen van Prinsterer, *Nederlandsche gedachten*, 14-3-1872.

optreden van Nuyens *cum suis*⁶⁷. Tegelijkertijd uitten liberale sympathisanten van het feest hun vrees voor eventuele 'standjes' op 1 april. Een sprekend voorbeeld is een oproep van de dichter (en volksbeschaver bij uitstek) Jan Pieter Heije. In een emotionele toonzetting drong hij aan op tolerantie en begrip voor mensen die niet wensten deel te nemen: '... dat geenerlei smet van *dwingelandij* dit *ons* Feest der Vrijheid *ontsiere!* ... dat geenerlei ruwheid doe vreezen dat ge toch eigenlijk niet verdiend hebt, *vrij te worden...*'. Zijn oproep werd op de dag van het feest afgedrukt in *Het Nieuws van den Dag* en werd daarnaast ook op grote, oranjekleurige affiches in Amsterdam verspreid⁶⁸. Het was een van de vele bezweringsformules die over de feestende massa's werd uitgesproken.

Incidenten

De eerste berichten na de gebeurtenissen van 1 en 2 april waren positief gestemd. In Rotterdam was alles naar wens verlopen:

Kemissen ja, zijn ergemissen. Maar ge ziet het: een beter feest, een beter geest. Laat het volk iets schoons zien, geef het iets te denken, iets te gevoelen—weet het nationale gevoel te treffen, en ze drinken en vloeken en vechten niet⁶⁹.

Omtrent Amsterdam was de berichtgeving zeker zo positief. *De Tijd* meldde dat slechts acht personen wegens openbare dronkenschap waren aangehouden, terwijl dat er op normale feestelijke avonden 20 à 25 waren⁷⁰. Met name in de grotere steden ten noorden van de grote rivieren hadden historische en allegorische optochten, muziekuitvoeringen en volksspelen de massa, inclusief een groot aantal katholieken, aangenaam verpoosd.

In Brabant en Limburg daarentegen hadden de meeste katholieken het feest aan zich voorbij laten gaan. In Maastricht bijvoorbeeld werd door vrijwel niemand gevlagd, uitgezonderd dan de leden van het garnizoen en de rijksambtenaren. Het gemeentebestuur had besloten de vlag binnen te houden. Als representant van de rijksoverheid zorgde het garnizoen voor een kleine optocht, maar daar bleef het verder bij⁷¹. Ook elders in Brabant en Limburg moesten garnizoenen de nationale eer hooghouden. In Breda, waar zo'n twintig procent van de bevolking protestants was, werd ook van de kant van de burgerij enig enthousiasme geconstateerd, maar daar gingen felle discussies in het plaatselijke verenigingsleven aan vooraf⁷². De zuidelijke katholieken blonken over het algemeen uit door desinteresse. Er werden weinig pogingen ondernomen om de schaarse festiviteiten die nog wel werden gehouden, te verstoren. Slechts

67 *NRC* 10-2-1872, 23-3-1872.

68 *Het Nieuws van den Dag. Kleine Courant*, 2-4-1872. Affiche in Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA) HS XXX A 38, 115.

69 *NRC*, 3-4-1872.

70 *De Tijd*, 4-4-1872.

71 *L'Ami du Limbourg*, 2/3-4-1872; *NRC*, 4-4-1872.

72 Ron de Jong, 'Een schifting tussen bokken en schapen. Enkele achtergronden en gevolgen van de conservatief-katholieke verkiezingssuccessen in Breda rond 1870', *Noordbrabants historisch jaarboek*, VIII (1991) 115-154, aldaar 131-135.

in enkele plaatsen (Venlo, Heusden, 's-Hertogenbosch en Roosendaal⁷³) werden militairen lastig gevallen, moesten met oranje gesierde huizen het ontgelden of werden niet al te welluidende spreekkoren aangeheven: 'Luther en Calvijn liggen te branden in de hel. Dat moeten die geuzen wel!⁷⁴

In het midden van het land was de kans op dergelijke confrontaties groter. In een aantal gebieden in Zuid- en Noord-Holland, Utrecht en Gelderland waar overwegend protestantse en overwegend katholieke dorpen en stadjes elkaar afwisselden, deden zich de nodige problemen voor. Het Westland is daarvan een voorbeeld. In plaatsen als Schipluiden, Naaldwijk, Maasland en Vlaardingen deden protestantse groepen, soms afkomstig uit de plaats zelf, soms uit andere plaatsen, alle moeite de katholieken tot een openlijke instemming met de festiviteiten te brengen. De toetssteen was het uitsteken van de vlag. Niet alleen woonhuizen maar ook pastorieën en kerken werden met een bezoek vereerd. Vrijstaande huizen, die buiten de dorpskom lagen en dus niet het directe decor voor de festiviteiten vormden, werden systematisch bezocht. Wanneer katholieke bewoners het rituele vlaggevertoon weigerden te verrichten volgde in veel gevallen een afstraffing. Ruiten werden ingegooid, meubels vernield en bewoners gemolesteerd⁷⁵. In plaatsen als Waddinxveen, Amstelveen, Hoogwoud, Edam, Wageningen, Nijkerk en De Lemmer vonden vergelijkbare confrontaties plaats⁷⁶.

Naast deze kleine plaatsen was Amersfoort de enige stad van een zekere omvang waar zich serieuze problemen voordeden. Hier vormde de verering van de uit deze plaats afkomstige Gorcumse martelaar Theodorus van der Eem een complicerende factor⁷⁷. In het katholieke kamp was men om deze reden extra gevoelig voor de aanwezigheid van enkele prominente watergeuzen in de historische optocht. Met name Lumey was *persona non grata*. De organisatoren schijnen hieraan enigszins tegemoet te zijn gekomen. Desondanks verspreidde een kleine drukpers van de (liberale) *Amersfoortsche Courant* in de optocht een provocerende variant op Heijes 'zilvervloot':

Heb je van den roem vollen strijd wel gehoord,
den strijd van de watergeuzen;
Zij vochten als leeuwen en hielden hun woord;
Het schenen zoowaar wel reuzen.
Lumey! Lumey! Lumey!
Een held was hij,

73 *Dagblad van Zuid-Holland*, 5-4-1872; *NRC*, 4, 5, 6, 8 en 10 april 1872.

74 *NRC*, 4, 5 en 6 april 1872.

75 Groot, *Roosens*, 124-134; Hans van Buuren, '1 april 1872, 300 jaar bestaan van Neerlands vrijheid. Een omstrede feest', *Jaarboek Historische Vereniging Maasland*, VIII (1993) 12-25.

76 *Standaard*, 4 en 8 april 1872; *NRC*, 6, 17 april 1872; *Weekblad Friso*, 10-4-1872; *Dagblad van Zuid-Holland*, 5, 6 april 1872; *Wageningse Courant. Nieuws- en Advertentieblad*, 4-4-1872; *Verslag over het jaar 1872, gedaan door de gedeputeerde staten aan de staten der provincie Zuid-Holland*; *Verslag van den toestand der Provincie Gelderland gedaan aan de Provinciale Staten in de Zomervergadering van het jaar 1873*; *Verslag van den Toestand der provincie Friesland in 1872, aan de staten van dat gewest gedaan door de gedeputeerde staten, in de zomervergadering van 1873*.

77 W. v. d. Pas, *Uit het verleden van de St. Francisais Xaverius-Parochie te Amersfoort* (Overdruk uit het *Amersfoorts Katholiek Dagblad*, s. a., s. 1). L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (tweede druk; Amsterdam 1947) I, 495.

De strijd rond Alva's bril

👑 Plaats waar incidenten
plaatsvonden op
1 en 2 april 1872

Zijn daden leven voort (*bis*),
 Hij heeft ontsloten de Brielsche poort (*bis*)⁷⁸.

De gewraakte watergeuzen doken 's avonds alsnog op in een door militante feestgangers samengestelde, informele optocht. Al met al was dit niet bevorderlijk voor de stemming onder de katholieken. Ook hier ontstonden kleine rellen toen feestgangers bij katholieken die weigerden te vlaggen, de ruiten ingooiden⁷⁹. De burgemeester zag zich genoodzaakt een samenscholingsverbod uit te vaardigen en de hulp van het garnizoen in te roepen⁸⁰. De verhoudingen in de stad waren door de gebeurtenissen danig verstoord. In juni deden zich opnieuw rellen voor en werd wederom een samenscholingsverbod uitgevaardigd om de 'animositeiten tusschen Protestanten en R. Catholieken' te bezweren⁸¹.

Gaven in deze gevallen protestanten de eerste aanzet tot rellen, elders lieten katholieken zich van hun offensieve zijde kennen. In een aantal plaatsen waar zij sterk vertegenwoordigd waren, probeerden zij de feestgangers al te hardhandig op minder vrolijke gedachten te brengen. Incidenten in Loosduinen, Noordwijk, Uithoorn, IJsselstein, Groenlo en 's Heerenberg vallen onder deze categorie⁸². Zeer pijnlijk was de rel in het overwegend katholieke 's Heerenberg. Een zeer bescheiden protestants feestje (waaraan waarschijnlijk ook enkele katholieke notabelen deelnamen) werd daar verstoord door zo'n 150 à 200 mannen uit het naburige Emmerich. Waarschijnlijk waren deze mensen opgeruid door Bergenaren die in het Duitse fabrieksstadje werkzaam waren. Een aantal Duitsers werd gearresteerd en door de rechtbank in Emmerich veroordeeld. Dat zelfs buitenlandse hulp was ingeroepen om een vaderlands feest te verstoren, kwam de katholieke zaak natuurlijk niet ten goede⁸³.

Opvallend genoeg deden de incidenten zich vooral in kleine plaatsen voor. Waarschijnlijk was de bevolking in deze plaatsen minder goed op de hoogte van de grote verzoening die in februari tot stand was gebracht. Terwijl de feestcomités en de persorganen in de grote steden hun matigende werk verrichtten, bleef een belangrijk deel van de bevolking in kleine plaatsen verstoken van deze nieuwe informatie. Gevolg hiervan was dat men de herdenking bleef benaderen vanuit een godsdienstig zwart-wit schema: geuzen versus papen. Ten dele zijn de problemen dus toe te schrijven aan de minder goede informatievoorziening in kleinere plaatsen. Daarnaast waren ook interne tegenstellingen debet aan deze confrontaties. De rellen deden zich vooral in dorpen die betrekkelijk homogene katholieke enclaves vormden in overwegend protestants gebied of waar roomse minderheden zich in de rug gesteund wisten

78 *Amersfoortsche Courant*, 5-4-1872.

79 *De Tijd*, 9-4-1872; *NRC*, 10-4-1872.

80 Archief Gemeentebestuur Amersfoort, Dossier Onlusten 1830,1848,1872 en 1913, Brief burgemeester A. G. Wijers aan commissaris des konings, 3-4-1872.

81 Brief burgemeester A. G. Wijers aan commissaris des konings, 23-6-1872.

82 J. W. M. Klomp, 'De viering van 1 April 1872 in Loosduinen', *Die Haghe. Jaarboek* (1958) 87-97. *De Tijd*, 9-4-1872; *NRC*, 4,6,7,12 april 1872; *Dagblad van Zuid-Holland*, 5,8 april 1872; *Standaard*, 5-4-1872. *Verslag over den toestand der provincie Utrecht in 1872. Uit gebragt door Gedeputeerde Staten in de zomervergadering der Provinciale Staten van Utrecht van 1873.*

83 A. G. van Dalen, e. a., *Bergh. Heren, land en volk* (Nijmegen, 1979) 304-309.

door dergelijke concentraties. Juist daar waren de scheidslijnen tussen katholieken en protestanten sterk, sterker althans dan in de steden⁸⁴. Het is voorstelbaar dat in deze kleine gemeenschappen militante vormen van katholicisme en calvinisme, geïnspireerd door martelaarschap en heldendom van weleer, aan de oppervlakte kwamen. Daarbij kon een strijd ontbranden, waarbij de religieuze meerderheid de minderheid haar wil trachtte op te leggen. Dergelijke tegenstellingen hadden een eigen dynamiek en onttrokken zich voor een belangrijk deel aan de greep van plaatselijke notabelen.

Schisma

Te oordelen naar de berichten in de landelijke pers werden de incidenten zeer serieus genomen. De dagbladen spraken van 'bitterste godsdiensthaat', van een dreigende 'religiestrijd' die het vaderland kon doen splijten in twee vijandige kampen, van burens die waren opgestaan tegen burens en van kloven 'gegraven tusschen personen, die jaren lang in onderlinge welwillendheid hebben verkeerd'⁸⁵. Een briefschrijver in de *NRC* uitte zijn ongerustheid over de afzonderingstendensen in katholieke kring aldus:

Afgescheidene fractie in de volksvertegenwoordiging. Afgescheidene kiesverenigingen. Afgescheidene pers. Afgescheiden onderwijs. Afgescheiden in leven en in sterven, ja tot nà den dood op den Godsakker. Uitsluitende omgang. Uitsluitende begunstiging. Uitsluitende waardeering. Eenzelvige wereldbeschouwing. Eenzelvige geschiedenis. Eenzelvige literatuur. Eenzelvige kunstrichting.

Zulk eene *allernoodlottigste scheidings*, voorgestaan, aangeprezen, opgelegd, doorgezet, gelukt en als plichtmatig ingeworteld in twee vijfde deelen des Nederlandschen volks.... Heerlijke toekomst⁸⁶!

In de berichtgeving waren verslaglegging en polemiek nauw met elkaar verweven. Het verst ging de radicaal-liberale pers. Deze wierp een bespiegelende blik op de talrijke gesneuvelde ruiten en stelde met de scherven een ostracisme samen dat de conservatieve katholieken moest treffen. Sinds de pauselijke veroordeling van het liberalisme in 1864 en de onvoorwaardelijke aanbeveling van het katholieke lager onderwijs door de Nederlandse bisschoppen in 1868 kristalliseerde het anti-liberale ultramontanisme zich als een afzonderlijke stroming uit in de Nederlandse politiek. De verdringing van liberaal-katholieke door ultramontaanse kamerleden in de Brabantse kiesdistricten rond 1870 was tekenend voor de machtspositie die deze nieuwe stroming met steun van de clerus in korte tijd wist op te bouwen⁸⁷. In noorderlijker streken was de kentering nog in volle gang en was het voor de clerus niet altijd eenvoudig om liberale parochianen in een conservatief gareel te brengen⁸⁸. Juist daar leken er voor de liberale

84 F. Groot, 'Verzuilingstendensen in Holland, 1850-1930', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, XXV (1993) 91-114, aldaar 103.

85 *NRC*, 23-4-1872; *Dagblad van Zuid-Holland*, 11 -4-1872; *De Tijd*, 8-4-1872.

86 *NRC*, 23-4-1872.

87 J. van Miert, "Van alle Staats- en openbare zorgen ontheven". J. B. van Son als ijveraar voor kerk en katholicisme', *Noordbrabants historisch jaarboek*, VII (1990) 48-83, aldaar 67-73.

88 R. van der Laarse, "Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed". Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw', in: J. C. H. Blom en C. J. Misset, ed., *'Broeders sluit u aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (S. 1., 1985) 68-109.

pers mogelijkheden te zijn om katholieken uit de tentakels van conservatieve leidslieden te houden.

In een drietal artikelen met de alarmerende titel 'Ernstig Gevaar' nam de *NRC* dit uitdijende ultramontanisme op de korrel. Het grote winstpunt van de aprilgebeurtenissen was volgens deze krant dat de ware aard van deze stroming was bloot gelegd. Heel Nederland wist nu waartoe de pausgezinden in staat waren. Het waren immers de ultramontanen die gezorgd hadden voor de doodse stilte in het zuiden en de rumoerige reellen in het midden van het land. De krant maakte een zeer zorgvuldig onderscheid tussen het merendeel van de katholieken dat oprechte vaderlandse gevoelens koesterde, en de minderheid van op Rome georiënteerde priesters jezuïeten en scherpshijpers die zich tegen het Nederlandse natiebeseef keerden. Om de loyaliteit aan kerk en paus te verzekeren hadden de ultramontanen de godsdiensthaat aangewakkerd en de katholieke gelovigen opgestookt tegen het aprilfeest: 'Nationaal gevoel en Jezuïetisme verstaan elkaar niet. Lieden aan eigen land en volk gehecht, zijn voor deze Internationale niet bruikbaar'⁸⁹. Kenmerkend voor dit ultramontanisme was het manipuleren van godsdienstige gevoelens om een clericaal machtsblok te kunnen formeren, 'om op de puinhopen der moderne beschaving het rijk van geestelijk knechtschap weder op te richten, en de gouden eeuw van almachtig priesterdom nogmaals te doen aanbreken'⁹⁰.

De ultramontanen werden dus als internationalisten, opruiers van de eigen achterban en tegenstanders van de gewetensvrijheid (c. q. erfgenamen van de zestiende-eeuwse inquisitie) buiten de nationale gemeenschap geplaatst. De *NRC* stond met deze visie niet alleen. Ook andere liberale periodieken en groot-protestantse woordvoerders trokken deze conclusie uit de aprilrellen⁹¹. Een meer genuanceerde lezing is te vinden in het conservatieve *Dagblad van Zuid-Holland*, dat de ultramontanen niet onwelgezend was. Het *Dagblad* wees op de eigen dynamiek van de relletjes en zocht de schuld zowel bij protestantse als katholieke heethoofden⁹². Ook een gezaghebbend man als Groen van Prinsterer vond het wat al te simpel om de schuld in de schoenen van de ultramontanen te schuiven⁹³.

Als de ultramontanen, met name dan de bisschoppen, iets te verwijten viel, dan was het wel dat zij te weinig leiding aan hun achterban gegeven hadden. In de zuidelijke bisdommen waren via bladen als de *Noordbrabanter* en *Le Courier de la Meuse* duidelijke richtlijnen tegen de festiviteiten verspreid, maar in het bisdom Haarlem en het aartsbisdom Utrecht ontbrak een heldere regie. Bisschop Wilmer noteerde achteraf: '... de standjes op de dorpen zijn nogal erg geweest en ik geloof dat zij veel[al] door beleid van de Pastoors hadde kunnen voorkomen worden'⁹⁴. Hij vergat erbij te

89 Ernstig gevaar III, *NAC*, 18-4-1872. Vergelijk J. A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCV (1982) 577-604, aldaar 590.

90 Ernstig Gevaar II, *NRC*, 16-4-1872.

91 *De Vaderlander*, 18-4-1872; *Hoornsche Courant*, 7-4-1872; A. W. Bronsveld, 'Kroniek', *Stemmen voor waarheden vrede. Evangelisch tijdschrift voor de protestantse kerken*, IX (1872) 510-532, aldaar 513-514. *Kerkelijke Courant*, 13-4-1872.

92 *Dagblad van Zuid-Holland*, 10-4-1872; *De Tijd*, 8-4-1872.

93 Groen van Prinsterer, *Nederlandse gedachten*, 9-4-1872.

94 RANH/ABH Copieboek Wilmer, Wilmer aan Zwijsen, 20-4-1872.

vermelden dat ook hijzelf geen duidelijke instructie had doen uitgaan en de pastoors en de gelovigen aan hun lot had overgelaten. De pastoors werden in een aantal gevallen door de militante opstelling van de parochianen verrast en voelden zich machteloos bij het uitbreken van de rellen. Kennelijk was die achterban 'katholiek' dan de eigen voormannen en de liberale critici voor mogelijk hielden.

De groep die zo nadrukkelijk als vaderlandsloos buiten de nationale gemeenschap was geplaatst, manifesteerde zich in de volgende jaren des te nadrukkelijker als vaderlandslievend. In 1874, bij het zilveren regeringsjubileum van Willem III deed zich al een mogelijkheid tot rehabilitatie voor. De reserves tegenover deze vorst die zich in het verleden geen onverdeeld bewonderaar van het katholicisme getoond had, werden opzij gezet en de katholieken stortten zich in groten getale in het feestgedruis. In het bisdom Haarlem werden de pastoors ruim van tevoren geïnstrueerd welke bijdrage zij aan de festiviteiten dienden te leveren, terwijl de gelovigen werden gedispenseerd van vastenverplichtingen in de maand mei (de kruisdagen) om het feest te kunnen meevieren⁹⁵. Katholiek Nederland compenseerde met Oranjegezindheid en trouw aan het gezag zijn voorbehouden ten aanzien van het vaderlandse verleden. Op deze manier werd een adequaat antwoord gevonden op een dreigend ostracisme.

Natievorming en verzuiling

'Nationale feesten', schrijft de *Enkhuizer Courant*, 'zijn uitnemend; een volk, dat ze niet heeft, verdient eigenlijk nauwelijks een volk te heeten. Maar toch — die feesten behoren niet meer alleen voor de pret te zijn; zij behoren iets achter te laten dat heilzaam op den volksgeest werkt...'⁹⁶. In veel plaatsen hebben feestcommissies de aprilherdenking gehanteerd als een instrument tot natievorming. Tot op zekere hoogte zijn zij daarin geslaagd. Tekenend zijn de berichten over schenkingen of aankopen van de nationale driekleur. Kennelijk beschikten velen nog niet over een vlag. Menige landgenoot zal ter gelegenheid van het feest dit symbool van vaderlandse gezindheid in huis hebben gehaald⁹⁷. Maar het aankweken van natiebesef stond op gespannen voet met de sinds de tweede helft van de jaren 1860 toenemende politiek-religieuze tegenstellingen. Er is wel betoogd dat de processen van natievorming en verzuiling elkaar niet hoeven uit te sluiten. Juist de voortdurende concurrentie om de eigen visie op het vaderlandse verleden en daarmee het eigen aandeel in het nationale erfgoed veilig te stellen toont volgens de historicus Van Sas aan dat de belangrijkste politieke stromingen nationaal dachten⁹⁸. De onderlinge strijd kon daarmee als 'aanjager' van natiebesef en nationalisme fungeren⁹⁹.

95 RANH/ABH 211.003 Gedenkwaardige Zaken 1853-1877. Vergelijk J. van Miert, 'Confessionelen en de natie, 1870-1920', in: D. J. Wolfram, ed., *Om het christelijk karakter der natie. Confessionelen en de modernisering van de maatschappij* (Amsterdam, 1994) 89-112, aldaar 106-107.

96 *Enkhuizer Courant. Nieuws- en Advertentieblad*, 4-4-1872.

97 G. Plaat, *Feestboekje. Utrecht op 1 April 1872. Uitgegeven ten voordeele van het Asyl te Brielle* (Utrecht, 1872), UB A HS XXX A 38, 281. Voor een bericht over Amersfoort zie *NRC*, 10-4-1872.

98 N. C. F. van Sas, 'Fin de siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *BMGN*, CVI (1991) 595-609, aldaar 607-608. Vergelijk J. van Miert, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', *BMGN*, CVII (1992) 670-689, aldaar 688.

99 N. C. F. van Sas, 'De mythe Nederland', *De negentiende eeuw*, XVI (1992) 4-22, aldaar 19.

In het geval van de herdenking van 1872 was die onderlinge strijd zo hevig dat we ons op het eerste gezicht kunnen afvragen of dit feest wel een bijdrage aan de versterking van het natiebeseef heeft geleverd. Het ligt voor de hand de herdenkingen uit de jaren 1860 en 1870 te contrasteren met de Oranjefeesten die vanaf de tweede helft van de jaren 1880 rond de liefvallige Wilhelmina werden gevierd. Met name het feest bij de inhuldiging van de vorstin in 1898 geldt als de apotheose van een nieuw nationaal elan. Uitgezonderd de socialisten, verdrongen de vertegenwoordigers van belangrijke politieke stromingen elkaar van de voorste rij om hun verering voor de vorstin en daarmee hun goede vaderlanderschap te tonen¹⁰⁰. De nationale consensus was op dat moment duidelijk breder dan bij de historische feesten uit de jaren 1860 en 1870. Toch is het wat te makkelijk om deze laatste categorie, en met name de Brielse herdenking, als contraproductief voor het proces van natievorming terzijde te schuiven. Opmerkelijk is juist met welk een massaliteit dit feest buiten de katholieke regio's en plaatsen gevierd is. Daarnaast zijn zowel in 1872 als bij de Oranjefeesten de wedijver en concurrentie tussen verschillende levensbeschouwelijke en politieke stromingen en het streven naar een consensus duidelijk herkenbaar. Interessant is vooral de vraag hoe deze concurrentie verliep en welke consensus uiteindelijk uit de bus rolde. Om dit mechanisme in kaart te brengen is het zinvol de gebeurtenissen van 1872 op twee niveaus te recapitulieren.

Allereerst valt op hoezeer de samenwerkende, liberaal en conservatief getinte feestcommissies, respectievelijk in Brielle en Utrecht, hun best deden om de herdenking van haar scherpe kanten te ontdoen. Beide commissies opereerden vanuit een lokale uitvalsbasis en moesten rekening houden met concurrentie van tal van lokale comités die een eigen invulling aan de festiviteiten wilden geven. Pas nadat de samenwerking tussen Brielle en Utrecht was beklonken en door de koning was gesanctioneerd, kreeg het feestplan een nationale allure en wensten veel plaatsen zich daarin te schikken. Tegelijkertijd trachtten de twee commissies de politieke en godsdienstige conflicten rond de herdenking te neutraliseren. Door enerzijds het geuzenelement minder sterk te benadrukken en anderzijds ook weer niet volledig in de marge te plaatsen hoopte de Briels-Utrechtse coalitie katholiek Nederland te verleiden tot vlagvertoon zonder de orthodox-protestanten voor het hoofd te stoten.

Dit pragmatische optreden doet sterk denken aan het voorzichtige schikken en plooiën van verzuilde elites, zoals dat voor de periode vanaf 1917 treffend door Lijphart is beschreven 101.

Ondanks al het overleg bleef de herdenking echter in essentie een protestants karakter houden. Het viel immers onmogelijk te verdoezelen dat Brielle door calvinistisch gezinde geuzen aan Alva ontputseld was. De herdenking was dan ook een feest van de protestantse meerderheid waarbij katholieken als genodigden aanwezig mochten zijn. Maar juist het feit dat er gewerkt was aan een compromis, maakte het voor het katholieke volksdeel ten noorden van de grote rivieren moeilijk de uitnodiging af te

100 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (s-Gravenhage, 1992) 131-132, 268-269.

101 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (derde geheel herziene druk; Amsterdam, 1979) 116-130.

slaan. In zoverre deed het compromis, hoe beperkt het ook was, zijn werk. Met name in de grote steden gaven katholieken, soms uit puur opportunisme, soms op grond van edeler motieven, toe aan de sterke aansporingen van de verzamelde feestcomités. Degenen die zich bleven distantieëren van het feest, werden in een aantal kranten aan de schandpaal genageld. Via de persorganen en de feestcomités werden katholieken dus geconfronteerd met een combinatie van overreding en zeer sterke aandrang om aan het feest deel te nemen.

Dalen we af naar het niveau van de feestende massa's, dan stuiten we op een vergelijkbaar mechanisme. In het feest lag een spelelement besloten dat voor een zekere dynamiek zorgde¹⁰². Men werd aangestoken door de feestroes en raakte in de juiste stemming om zich verbonden te voelen en deze verbondenheid tot uitdrukking te brengen in allerlei feestelijke handelingen. Straat versus straat, buurt versus buurt en dorp versus dorp waren in de slag om middels vlaggen, optochten en geldelijke bijdragen de goede gezindheid te tonen. Afzijdigheid was daarbij zeer problematisch, om niet te zeggen onmogelijk. Stigmatisering en uitsluiting vielen degenen ten deel die zich aan de spelregels onttrokken. Die uitsluiting ging in een aantal kleine plaatsen gepaard aan rellen en vechtpartijen. In eerste instantie bevorderden deze incidenten de verdeeldheid, maar op de langere termijn werd toch een zekere eenheid in de hand gewerkt: dissidente groepen konden zich op straffe van een blijvende marginalisering niet voortdurend buiten de feestende menigte plaatsen.

Zelfs bij de turbulente gebeurtenissen van 1872 valt er dus een positieve wisselwerking te ontdekken tussen het proces van pluralisering en verzuiling en de vorming van de Nederlandse natie. In de pogingen van verschillende godsdienstige en politieke stromingen om het eigen aandeel in de vaderlandse herdenking veilig te stellen kunnen we enerzijds een element van wederzijdse beïnvloeding onderkennen. Van de manier waarop bijvoorbeeld de liberalen zich als goede vaderlanders op het nationale toneel presenteerden, kon een voorbeeldwerking uitgaan die uitnodigde tot imitatie en navolging. Anderzijds is ook een element van disciplinerende waarneembaarheid. De grens tussen drang en dwang is moeilijk te trekken, maar zowel van de berichtgeving in menig liberaal en orthodox-protestants persorgaan als van het optreden van Oranjeklanten in een aantal plaatsen ging een duidelijke boodschap uit: mensen die weigerden deel te nemen aan de feesten, plaatsten zichzelf buiten de nationale en lokale gemeenschap. Dergelijke vormen van disciplinerende waarneembaarheid waren geen eenmalige incidenten. Bij de Oranje-feesten zien we vanaf het einde van de jaren tachtig een vergelijkbare tendens¹⁰³. In dit geval waren het de socialisten die wegens hun gebrek aan nationale gezindheid onder vuur werden genomen door feestende massa's en kritische scribenten. Zij zouden zeer lange tijd nodig hebben om zich los te maken van hun onhoudbare minderheidspositie. In de negentiende-eeuwse feestjool lagen overreding en disciplinerende besloten. Beide elementen leverden een bijdrage aan het proces van natievorming.

102 J. J. MacAloon, 'Sociation and sociability in political celebrations', in: V. Turner, ed., *Celebration. Studies in festivity and ritual* (Washington D. C., 1982) 255-271, aldaar 262-264.

103 B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (eerste druk 1894; Amsterdam, 1976) 423-441, 456, 464-467, 531-533, 706. J. Meyers, *Domela, een hemel op aarde* (Amsterdam, 1993) 183, 189-190. Vergelijk Van Miert, 'Verdeeldheid en binding', 684.

GITA DENECKERE

Inleiding

Collectieve actie, een onderwerp dat traditioneel bij de sociale geschiedenis wordt ondergebracht, haakt de laatste jaren zeer duidelijk in op de trend van hernieuwde aandacht voor de staat 1, een klassiek thema van politieke historici. In navolging van Charles Tilly, wiens naam telkens opduikt in de *back to politics-trend*, definieer ik collectieve actie als het zichtbaar uiten van betwiste en collectieve eisen en/of klachten door of namens betrekkelijk machteloze mensen². Terwijl in de jaren zestig en zeventig vooral conjuncturele en sociaal-structurele aspecten van stakingen en andere vormen van eisen stellen bestudeerd werden, zien we het laatste decennium steeds meer vragen rijzen over de politiek van collectieve actie: vragen over de relatie tot de staat en tot conventionele vormen van politiek bedrijven, vragen over het politieke effect van collectieve actie en het verband met hervormingen en politieke verandering³. Het onderzoek naar collectieve actie bevordert zodoende nog meer dan vroeger het vervagen van oude methodologische scheidslijnen tussen de sociale en politieke geschiedenis.

Collectieve actie impliceert altijd interactie tussen verschillende actoren en dit ten minste tussen de vertolkers van eisen/klachten en het object van die eisen/klachten. In de context van de negentiende-eeuwse 'moderne' nationale staten was de staat zelf, of de autoriteiten die het centrale gezag binnen de staat bekleedden, steeds vaker object van collectieve actie. Het staatsvormingsproces dat in de negentiende eeuw langs uiteenlopende trajecten en in verschillend tempo in de Europese landen geconsolideerd werd, bond de inwoners van een nationaal grondgebied op een daarvoor ongekende wijze aan de staat. De bevolking werd in toenemende mate verplicht arbeidskracht, goederen, geld en loyaliteit aan de staat te schenken, ten behoeve van militaire en andere doeleinden. Dit extractieproces riep weerstand op, die een uiting vond in

1 Bijvoorbeeld: P. B. Evans, D. Rüschemeyer, T. Skocpol, *Bringing the state back in* (Cambridge, 1985); C. Tilly, *Capital, coercion and European states, AD 990-1990* (Cambridge, 1990) 96-126; W. Blockmans, 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVI (1990) i, 18-30.

2 C. Tilly, *European revolutions, 1492-1992* (Oxford, 1993) 54-55.

3 Onder meer bij T. Skocpol, *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China* (Cambridge, 1979); C. Tilly, *The contentious French. Four centuries of popular struggle* (Cambridge, 1986); A. Burguière, J. Revel, *Histoire de la France. L'État et les conflits* (Parijs, 1990); S. Tarrow, *Struggle, politics and reform. Collective action, social movements, and cycles of protest* (Cornell, 1991); K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule, 1994); G. Deneckere, 'Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940' (Gent, RUG, 1993; onuitgegeven doctoraatsverhandeling). Ik synthetiseer hier enkele bevindingen uit dit doctoraatsonderzoek.